

УДК 82.09 (477)

Кошова І.О.

Достоевські питання у романі Володимира Винниченка "Записки кирпатого Мефістофеля"

*"Ви хочете насильства над мою душу,
хочете, щоб я сам розірвав свою волю,
своє серце, свій навіть, як хочете, і розум
на дві половини і примусив їх гризти одне
одного. Це – неморально. І я цього не
зроблю. Плюють мені на те, що хтось,
хоч би це була сама людськість,
человечество вважали це неморальним.
Коли я сам з собою в гармонії, коли і
воля, і розум, і серце всі разом
итовхають, тягнуть мене кудись і те, що
я зроблю, одобряють всі три, тоді я роблю
морально, хоч би я і вбив чоловіка".
(п'єса "Великий Молох")*

Достоевські питання у творчості В.Винниченка посідають особливе місце. "Відомо, – нагадував Г.Костюк, – що крилата фраза В.Леніна про "архіпоганого Достоевського", яку тепер повторюють вчені всього світу, була висловлена Леніним після його читання Винниченкового роману "Заповіт батьків" [1]. Деякі дослідники також відмічали присутність достоевських мотивів у творчості В.Винниченка, одні вбачаючи в цьому позитивне, інші – негативне.

Дана стаття має на меті розглянути питання про принципи "нової моралі", про неправедну мету, яка здається "новим людям" такою праведною, що вони готові іти навіть на знищення людини заради "щастя для всіх", питання про те, чи може перемагати принцип, чи можна поділити людей на "богообраних" і "матеріал", чи буде кара наслідком злочину.

Винниченко був одним з перших, хто намалював революціонерів із середини. Він мав революційне минуле, відчував свою "несвятість", і тому у його творах з'являються теми двійництва у душі людини. Винниченко творив на зламі епох, в період великих потрясінь, коли достоевські пророцтва відбувались наяву. Крім того, Винниченко читав твори російського романіста, а тому у його власних творах з'являються "достоевські питання". Письменник виводить героїв, які своїми вчинками і словами нагадують Раскольника. Ці люди схожі між собою: це молоді інтелігенти, що заперечують стару мораль, які, "по суті, експериментують на собі і ближніх,

намагаючись бути чесними з собою" [2]. Достоевський порушує досить велику проблему – "двійництво" особистості, тобто "поєдинок людини з самою собою" [3], дисгармонію у душі, боротьбу, яка є страшнішою за будь-яку іншу, бо вона несе неспокій, карання.

Чомусь саме Мефістофелем було названо головного героя роману Володимира Винниченка. Протидія, поєднання непокінченного, протиріччя, боротьба – все це закладено уже в самій назві твору і в імені, яким нарекли головного героя. Мефістофель – це сатана, показаний як скептик, цинік, той, хто звинувачує рід людський перед Вищим суддею. І в Біблії, і у "Фаусті" Гете Мефістофель хоч і протистоїть Богу, але як "нижче створіння Бога" він виконує божий задум: творить добро, бажаючи людям зла. Яків Васильович Михайлюк – адвокат, який мав революційне минуле і погляди, з якими він цілковито розпрощався. Він великий насмішник, свідомий свого "мефістофельства", глибоко розуміє психологію людини, особливо слабкої, свідомість якої можна повернути у потрібне комусь річище, і намагається експериментувати.

"Мені приємно заманити чоловіка на саму гору і зіпхнути його вниз. І той момент, коли в очах поширених надією і захватом блискає жах, – є найкращий. Приємно, коли... ти повертаєш його у той бік, який тобі потрібний. А він усміхається і гадає, що сам іде, "сам іде!" От за це можна багато дати" [4].

Таким чином, назва "Мефістофель" характеризує негативну сторону Михайлюка, але поряд з нею вживається ще й означення "кирпатий", що аж ніяк не несе негативного забарвлення, а вказує на щось приємне, добродушне, аж лагідне. Ось як сам Яків пояснює своє прізвисько:

"Я – довгий, чорний, з довгастим лицем, гострою борідкою і густими бровами, схожими на дві лохматі гусениці. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плескуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все лице і постать мене називають Мефістофелем, а за ніс – кирпатим Мефістофелем" [5].

Таким чином, його зовнішня маска справляє на людей враження, що "він потайний, зверхній, недбала усмішка – це вияв егоїстичного презирства, демонстрування своєї оригінальності, акторство" [6]. Це вказує на двійництво душі головного героя, бо ота оболонка часом дає тріщину. Отож, Михайлюк носить напускну, фальшиву маску байдужості, презирства, експериментує над іншими людьми, але це лише завіса, і ми це розуміємо, заглиблюючись у роман і аналізуючи вчинки героя. Адже він

підкується про Нечипоренка (шукає для нього роботу і просить не говорити, хто допоміг), він, зрештою, не може вбити і Міку, бо відчуває, що це його дитина. Отож, з-під маски просвічується людяність. В його душі точиться постійна боротьба. Він ніби любить Шапочку, але зустрічається і з Клавдією Петрівною.

"Нікчемний, недороблений кирпатий Мефістофель! Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злomu не можу дійти до кінця. Навіть у злomu я не то втомлююсь, не то метаюсь і зупиняюсь на півдорозі... Я прохолоджуюсь і нічого не виходить... Але вигляд маю людини сильної, енергійної, насмішкливої. Можливо, що тому сприяє моя зверхність і зверхній вияв мого "я" [7].

Таким чином, риси Раскольникові помітні у Якова Михайлюка. У чому ж суть теорії Раскольникові: студент-юрист пішов вбивати процентницю (яка, на його думку, не приносить ніякої користі, а лише шкодить), а перед цим створив цілу систему виправдань і мотивів. Ця система захищає його і не допускає думки про злочин. Родіон Раскольников поділив людей на дві категорії: "звичайні" і "незвичайні", "богообрані" і "матеріал", який перші використовують для досягнення вищих цілей, вони ніби "перешкода", через яку мають право переступити "незвичайні". Про що йдеться? Йдеться про людські життя, які можуть бути принесені в жертву якійсь великій справі іншою категорією людей. Раскольников говорить про те, що найголовнішим є гармонія, тобто думки, вчинки і почуття повинні бути у цілковитій згоді. Якщо хоч одна "ланка" засумнівається – все! Крах! Найголовніше для нього – перевірити себе: "Вошь ли я, как все, или человек?... Тварь ли я дрожащая или право имею?" [8].

Головне тут – переконати себе. Можна робити злочин, коли думка про нього буде смішною, тобто для тебе це вже буде не злочин. Якщо ж такого переконання нема, то нічого не вийде. І справді, принцип терпить поразку, коли Раскольников розуміє і каже: "Я себя убил, а не старушонку!" [9].

Дослідники помічають у багатьох Винниченкових героїв синдром Раскольникові. Вони намагаються жити за шаблоном, підуть навіть на вбивство власної дитини, але виправлять допущену помилку і знову підведуть життя під потрібну схему. Проте дуже часто їх принцип терпить крах, бо не можна жити за схемою.

С.Сфремов пише: "Бути чесним з собою – та хто ж проти цього хоч слово скаже, але ось де лихо: усе широке життя людське в цю формулу не втулиш,

занадто йому там тісно буде, бо людина не живе ізольовано, як Робінзон на безлюдному острові, а тисячами ниток зв'язана з такими ж, як сама, людьми, що складаються в громади й повинні через те не тільки особисту, а й громадську мораль установити. І от скоро... шабель... – оте вузеньке "бути чесним з собою" – мусить тріснути, не вдержавши життєвої ваги, його не досить на те, щоб довести чоловіка до якоїсь путящої мети" [10].

У головного героя "Записок..." перешкодою до щастя з коханою дівчиною стала дитина. Він буде план, за яким знову зможе стати вільною людиною і одружитись з Шапочкою. Михайлюк хоче позбутися дитини. Він вважає, що його син не буде щасливий з такою обмеженою "жінчиною", як Клава. "Нова мораль" дозволяє обірвати муки ближнього, тільки при цьому треба дуже гарно себе переконати (думки, вчинки і почуття – у цілковитій згоді). І Михайлюк починає вибудовувати план, за яким спочатку треба застудити Міку, вмочивши у воду і охолодивши, а далі він захворіє і, можливо, ... зникне.

"Мені треба перестати бути батьком, і тоді все розв'язується. Я чую, що в мені в цю хвилину зародилась і вже живе якась думка; я навіть знаю, яка саме, але вона така страшна й безглузда, що я не хочу бачити її, не хочу помічати і тільки почуваю, як від її народження все чудно притихло в мені, ... все розбіглося, затаїлось і на порожньому місці помалу суне щось темне, невиразне, моторошне" [11].

Таким чином, виникає план, схема, за якою буде діяти Мтихайлюк. Він проводить Клаву на прогулянку, а сам намагається застудити дитину, підставивши під морозне повітря. Перша спроба не вдалася, Міка не захворів. Михайлюк знову планує: "...Треба "його" дуже розігріти й тоді підставити під квартиру. Спочатку вкинути в гарячу воду, потім під кран водопроводу, а тоді вже під квартиру. Тримати треба довго й, коли можна, зробити протяг" [12].

Але раптом відбувається те, від чого застерігав Раскольников: щось у душі Михайлюка починає виявляти непокору, не йде за планом, вилазить, визирає, починає думати поза схемою.

"На мить я ніби звідкись визираю і з млосним чуттям жаху дивлюсь на себе, але зараз же я ховаюсь і обмірковую далі, точно, докладно, жорстоко" [13].

І ми вже знаємо, що нічого не вийде. Як і Раскольников, Михайлюк не до кінця себе переконав, він не зміг у собі перемоти друге "я", не переборює у собі людяність. Принцип не переміг, схема, вибудована холодним розумом, дала тріщину. Перемогла ота велика, могутня сила, яка зветься "рідна кров".

Хотілося б глибше зазирнути в душу Якова Васильовича в ці моменти. Справді, коли людина опиняється в безвихідній ситуації, коли допомогти немає кому, коли треба зробити вибір, тоді часто з'являється паніка, відчуття тупика і так хочеться, щоб все це було не з тобою, або саме собою вирішилось; з'являються найстрашніші ідеї, думки, хочеться діяти за якимось страхітливим планом, результату дії якого так до кінця і не усвідомлюєш.

Ось якими думками завершується план Якова Михайлока:

"Нахиляюся і обережно торкаюся пальцем до ніжної атласистої щічки... Тільки б він без жаху подивився на мене!... Я чую вже, що тепер всьому кінець: квартира, жах оченят, це зморщене скривлене личко, це мій біль на завсігди притулив мене до них. Тепер кінець, Шапочко! "Не міг і не зможу. Рішайте!" [14].

Отже, художній приклад Ф.Достоевського дав Винниченкові більшу свободу у плані висвітлення людської душі, яка над собою експериментує. У книзі В.Панченка є слова В.Вересаєва про героїв В.Достоевського:

"Кожен перетворив свою душу на якусь лабораторію, зосереджено обмацує свої хотіння, вимірює їх, сортує, спотворює, безперервно ставить над ними химерні досліди, – і зрозуміло, що безпосереднє життя відлітає від змучених хотінь" [15], але ці слова можна повторити і до героїв В.Винниченка.

Отже, Яків Михайлока боровся сам з собою і програв цю битву. Але врешті-решт виходить переможцем, бо зникає вся облуда, схема, і він приходить до простих і надійних вічних істин, стає просто Людиною. Михайлока полишив думку про вбивство власної дитини і кінець роману говорить про закінчення боротьби у душі героя, він визначився, і тому з'являється спокій і... сум. Спокій, бо перемога залишилась за вічними істинами, за людяністю, а сум, бо Яків, здається, хотів зовсім іншого. Він присвячує себе дитині, хоча хотів щастя з Шапочкою. У нього залишається тихий спомин і ностальгія. Яків розповідатиме синові казку про "Білу Шапочку", згадуючи часи щасливого безумства любові. А може, дитина і є щастя, може, іншого і більшого немає, може, оченята з колиски, атласиста щічка і маленьке тільце, наповнене твосою кров'ю – це і є щастя, більшого за яке нема і не може бути. Можливо, це єдина істина, до якої так важко йшов Михайлока і до якої треба буде прийти кожному, рано чи пізно, але обов'язково.

Література

1. Панченко В. Будинок з химерами. – Кіровоград, 1989. – С. 79.
2. Панченко В. Триумф і банкрутство принципу // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – С. 138.
3. Ibidem.
4. Винниченко В. Записки кирпатого Мефістофеля // Прапор. – 1998. – Ч. 1. – С. 5.
5. Ibidem.
6. Панченко В. Триумф і банкрутство принципу. – С. 5.
7. Винниченко В. Записки кирпатого Мефістофеля // Прапор. – 1998. – Ч. 2. – С. 30.
8. Панченко В. Будинок з химерами. – С. 87.
9. Ibidem.
10. Ibid. – С. 97.
11. Винниченко В. Записки кирпатого Мефістофеля // Прапор. – 1998. – Ч. 5. – С. 37.
12. Ibid. – С. 54.
13. Ibidem.
14. Ibidem.
15. Панченко В. Будинок з химерами. – С. 125.